

Kiss Lajos a szót így származtatja: **dьbrь* > **dьbrьnь* 'völgyi, szurdoki' (ti. *potok* 'ér, patak').

A bemutatott példák azt igazolják, hogy a Balkánon és a Kárpát-medencében a **dьbrь* szóból képzett helynevek kivétel nélkül 'völgy, mélyedés, szakadék, patakmeder' jelentésben fordulnak elő, a szónak csak a keleti szláv nyelvterületen van 'erdő' jelentése. Figyelembe véve, hogy a tiszántúli Debrecen belterületén és szűkebb környékén sem számottevő völgy, sem szakadék nem található (maga a város nem völgyben vagy mélyedésben, hanem a Tóció és a Kondoros patakok közötti hátság tetején alakult ki), a *Debrecen* névnek nem lehet 'völgy, szakadék' jelentése, következésképpen nem a szláv **dьbrь* 'völgy' szóból származhatott. Annál valószínűbb, hogy a Száva-parti Debrc oklevélben előforduló *Debrechen* alakváltozata „készült” a magyar *Debrecen* név mintájára, annak analógiájára kapta az *-en* 'toldalékot'. Zsigmond király ugyanis az 1390-es években többször megfordult Debrecenben, ahol okleveleket is keltezett.

LÉVAI BÉLA

Kőpes(t) helynév Borsodnádasd határában

A borsodnádasi *Kőpes* sziklaüregével a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat szakmai konferenciáján tartott előadásomban speleológiai szempontból már foglalkoztam, ezúttal – egy kiváló helynévkutatót is köszöntve – e nem nagy, de több szempontból is figyelemreméltó üreget és nevét onomasztikai szempontból vizsgálom és igyekszem alább néhány következtetést is levonni.

A karsztvidékek földrajzi neveinek kutatása közben már az 1960-as években – mint azóta több írásomban is publikáltam – arra a következtetésre jutottam, hogy a kelet-európai síkságról a Kárpát-medencébe települt honfoglaló magyarság a Gerecsétől a Zempléni-hegységig húzódó vidéken, így Heves, Borsod, Gömör és Torna megyék hegyei közt és Erdélyben is, a kisebb-nagyobb sziklaüregek, barlangok megjelölésére a honfoglaláskor azon a vidéken talált, egyes területekre esetleg a honfoglalás során odatelepített és utóbb a magyarságba beolvadt bolgár jellegű nyelvet beszélő szláv népelemektől átvett *pest* szót is használta (DÉNES, 1973).

Az óegyházi szláv, illetve bolgár-szláv nyelvben a *pest* köznév 'kemence' és 'üreg, odú, barlang' jelentésű. Ilyen kettős jelentéssel vette át a *pest* szót a magyarság is.

A Székelyföld egyes településein egy jellegzetes, szabadkéményes, szikrafogós kemencefélét, főző-fűtő alkalmatosságot, illetve annak egyes részeit ma is *pestalja*, *pestmőge* néven nevezik. A *pest* szót átvett vidékeken számos helynév őrizte meg számunkra a régi mészkemencék ősi *mészpest* nevét is.

A *pest* köznév 'üreg, odú, barlang' jelentése máig már kikopott nyelvünkől, de számos földrajzi nevünk afféle nyelvi kövületként megőrizte azt napjainkig. Kuta-

tásaim eredményei azt bizonyították, hogy ha a *pest* szó hegy vagy szikla nevében, illetve a hegy (mons), vagy a kő, szikla (rupes) szavakkal összefüggésben fordul elő földrajzi nevekben, akkor ott a szó 'üreg, barlang' jelentésére kell gondolnunk, így valamennyi *Pest-hegy*, *mons Pest*, *Pest-kő* > *Pes-kő*, *rupes (Munuh)pest* és a *Kőpest* földrajzi nevek esetében is (DÉNES, 1975, 1978, 1991, 1997).

A *pest* szó 'üreg, odú, barlang' jelentését főképpen a Kárpát-medence magyar nyelvterületein számos helyütt előforduló *Pest-kő* és *Kőpest* hegynevek őrizték meg. Az 'odvas kő, lyukas kő, barlangos szikla' jelentésű *Pest-kő* földrajzi nevek közül a mássalhangzó torlódást kerülő magyar nyelv az évszázadok során több helyütt is kiejtette a *t* mássalhangzót és ma a Bükk hegységben, valamint a hevesi Tarnalelesz, meg a gömöri Beretke határában és a Gerecsében is egyaránt *Pes-kő* néven ismeretesek a korábban *Pest-kő* nevű barlangos hegyek, illetve sziklák. A gerecsei *Pes-kő* nevét pl. egy 1391. évi oklevél még *Pestkw*, pár sorral odébb *Pesthkw*, tehát mai helyesírással *Pest-kő* néven említi, de máig megmaradt a *Pest-kő* alak a Gömör megyei Körös határában emelkedő barlangos sziklafal nevében is (DÉNES, 1975, 1984, 1989).

Kőpest földrajzi neveket eddig a Székelyföldön és a Gerecsében azonosítottam: a Székelyföldön Csík megyében Csikszentdomokos határában (DÉNES 1978), a Gerecsében pedig a bajnai Örkő oldalában (DÉNES 1997). A *Kőpest* helynevekben mind a Gerecsében (1340/1377: *Kwpest*), mind a Székelyföldön a *pest* szó 'üreg, barlang' jelentése a helyszínen végzett terepbejárások során a névadó barlangok létezésével igazolódott, így a csikszentdomokosi *Kőpest*-ről írt dolgozatomban megállapíthattam, hogy a *kő+pest* összetett szavunk eredetileg földrajzi köznévként 'kő+lyuk, szikla+üreg, szikla+barlang' jelentésű volt.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárban végzett kutatásaim során régi, kéziratos térképek tanulmányozása közben, a Borsodnádasd község határáról 1856-ban készült úrbéri térképen (Borsod megye, Úrbéri térképek 473. sz.) felfigyeltem a Beltelek-től északnyugatra feltüntetett *Kőpes* helynévre.

E név kapcsán fölmerült bennem, hogy ha az 'odvas kő, lyukas kő, üreges szikla, barlangos hegy' jelentésű *pest+kő* összetett szó *pest* tagja a mássalhangzó-torlódás elkerülése végett *pes*-re rövidült, ugyanez a változás megtörténhetett a *kő+pest* összetett szó *pest* utótagjával is, és így lett talán egy eredetileg *Kőpest* földrajzi névből *Kőpes*.

Ez eddig csupán kutatási hipotézis volt. Kérdés volt, hogy ez a föltevés megállja-e a helyét? Először az 1:10.000-es topográfiai térképen azonosítottam a múlt századi kéziratos úrbéri térkép helyneveit. Az 1856. évi *Kőpes* helyén a mai térkép a *Képes kemence* földrajzi nevet tüntette fel. Ez arra a további gondolatra vezetett, hogy miután a *pest* szó jelentése nyelvünkben már kikopott, és így a *Kőpes(t)* név a környék népe számára már értelmét veszítette, helyette az értelmesnek látszó *Képes* névalak kínálkozott, de ez a jelzőnek tűnő szó főnévi utótagot kívánt. A mai topográfiai térképen szereplő *kemence* utótag eszembe juttatta, hogy midőn évekkel ezelőtt a Borsodnádasddal szomszédos Tarnalelesz határában az ottani *Pes-kő* nevű hegy üregét kutattam, és kíséremmel, a falu öreg juhászával megálltunk egy kisebb barlang sziklaszája előtt, az öreg pástorember az üreg száját nézegetve megjegyezte: „Az eleji olyan alakú, akár a kemence.” (DÉNES, 1975. 27.) Miután

az általam feltételezett, eredetileg névadó sziklaüregnek talán itt is kemenceszájra emlékeztető nyílása lehet, amely továbbra is a hely jellemző adottsága maradhatott, a népnelv a *Kőpes* > *Képes* névhez ezért kapcsolhatta hozzá a hasonlóság alapján számára értelmesnek tűnő *kemence* utótagot. Így jöhetett létre népetimológia révén a *Képes kemence* földrajzi név. Ime egy újabb hipotézis.

E kutatási hipotézisek helytálló voltának eldöntésére – földrajzi névről lévén szó – az így megnevezett konkrét földrajzi objektum helyszíni bejárása és megismerése lehet az egyedül alkalmas módszer. Ha van ott a hegyoldalban kemenceszájra emlékeztető nyílású sziklaüreg, akkor feltevéseim helyesek, ha nincs, el kell vetnem őket.

1991. május 6-án munkatársammal (feleségemmel) kiszálltunk Borsodnádásdra, ahol több idős személytől a tárgyra vonatkozóan adatokat gyűjtöttem, társam ez alatt és aztán végig a terepmunka során is a fotodokumentálást végezte.

Legtájékozottabb adatközlőm, az akkor 85 éves Papp Zsigmond (szül.: Borsodnádásd, 1906.) elmondta, hogy fiatal korában többször is járt a *Képes kemence*-nél, amely a községtől nyugatra, a Vajdavári út folytatásában, a Kört-völgyi-patak északi partja mentén húzódó út jobb (északi) oldalán, a Láz-oldal után található. Itt a község szélső házait elhagyva jobbra a második völgy a *Képes kemence* völgye. A patak menti útról oda letérve, az ösvény rövidesen egy meredek sziklafalakkal övezett völgyszakaszba, a Gödör-be vezet. Adatközlőm szerint az egész hegy (völgyoldal) ezen a helyen csupa homokkő szikla. A Gödör sziklaoldala igen meredek, Papp Zsigmond emlékszik rá, hogy valamikor „legelt a partban egy bika, megcsúszott, és beleesett a *Képes kemence* gödribe”. Elmondta, hogy a Gödör oldalában, a homokkő sziklában van, vagy legalábbis volt annak idején a *Kemence*. Az nem ember által kőből rakott igazi kemence volt, hanem a hegy sziklafalába mélyülő üreg, ahogy adatközlőnk fogalmazott: „Nem volt az a kemence kőből rakva, egybe volt az a sziklába.” A bejárata akkora volt – emlékezete szerint – mint egy kisebb ajtó, mint egy kemenceszáj. Bolthajtásos (boltozatos) volt a belseje, amikor ő ott járt alig egy méternyire lehetett csak bejutni, ott vége volt. Ő úgy gondolja, hogy valamikor talán hosszabb is lehetett, csak a homokkő lazább (mállékonyabb), esetleg lekophatott az eleje.

Ennyi információ birtokában indultunk a terepbejárásra. A Kört-völgyi-patak menti útról nem tűnik fel a *Képes kemence* völgye. Egy kis ösvény vezetett be a bokrok, majd a fák közé. Mintegy 30–50 méter után az ösvénytől balra vízmosás tűnt föl, amely aztán egyre mélyebb és egyre meredekebb falú lett, alján szikladarabok heverték. Az ösvény azután bevezetett a vízmosásba, és annak alján kapaszkodtunk tovább felfelé a sziklák közt. Mintegy 150–200 méternyire a Kört-völgyi úttól a vízmosás öbölszerűen kiszélesedett, két oldalfala 6–8 méter magasból igen meredeken szakadt alá, az öböl szemközti (északi) oldalát patkószerűen ívelt sziklafal zárta le, ahol a nagyobb csapadékok lefutó vizei nyilván kisebb vízesésként zuhoghatnak alá a vízmosásba. Ez a három oldalról meredek sziklafalakkal övezett és alulról csak a vízmosás árkanát megközelíthető sziklaöböl tehát az a hely, amelyet adatközlőnk Gödör, illetve *Képes kemence gödre* néven nevezett. Ennek sziklafalában kellett lennie a *Képes kemence*, feltevésem szerint az ősi *Kőpes(t)* üregének.

Első látásra nem tátongett felénk sehonnan sem sziklaüreg. Alaposabb vizsgálódás után az észak-déli irányú völgy sziklaöblének nyugati falában, mintegy 2–3 méter magasban, keskeny, vízszintes nyílásra figyeltem fel. A sziklafal egyenetlenségein felkapaszkodva megállapítottam, hogy a fél méternyi hosszú és tíz centiméternél alig szélesebb vízszintes nyílás felső szélét enyhén ívelt sziklaperem képezi, alatta pedig laza kitöltés található. A kitöltés fokozatos eltávolítása nyomán egyértelműen kirajzolódott a sziklaüreg vagy sziklafülke kapuívének felső része, majd az egész üreg. Ívelt nyílása valóban kemenceszájra emlékeztet, a sziklafülke befelé haladva felül boltozatosan hajlik alá, ahogy adatközlőnk is emlékezett rá.

1992-ben három fiatal barlangkutató, Kulcsár István, Németh Zsolt és Torda István társaságában újból kiszálltam a helyszínre, a *Kőpes* > *Képes kemence* üregéből a kitöltés maradványait is eltávolítottuk, a kőodút felmértük és róla újabb fényképfelvételeket készítettem. Az üreg nyílásának szélessége 172 cm, ívének magassága 80 cm, az üreg talpának kiterjedése a boltozat aláhajlásáig a sziklaletöréstől mérve 150 cm, az ereszvonaltól számítva alig egy méternyi. A sziklaüreg terjedelme tehát elég szerény, de a sötétben tátongó íves üregszáj feltűnő és a helyre olyannyira jellemző földrajzi jelenség, a helynek környezetétől egyértelműen megkülönböztető jegye, amely a névadásnak kétségtelenül indítéka lehetett.

Azt minden esetre már akkor megállapíthattam, hogy munkahipotéziseim helyesek voltak. Ez az általam kibontott, újrafeltárt kőlyuk lehetett az ősi *Kőpes(t)* > *Kőpes* 'sziklaüreg', a mai *Képes kemence* névadója. Néhány további megállapítás:

A *Kőpes* földrajzi név *-pes* utótagja – hasonlóan a *Pes-kő* földrajzi név *Pes-*elő-tagjához – a *pest* köznév végén lévő mássalhangzótorlódás feloldásával, rövidülés folytán keletkezett. A vizsgált helynév eredeti alakja tehát a *kőpest* földrajzi köznévből helynévvé rögzült *Kőpest* lehetett.

A Borsodnádasi *Kőpes(t)* helynév vizsgálata is megerősíti tehát azon korábbi megállapításomat, hogy ha egy helynévben a *pest* szó elő- vagy utótagként a *kő* (rupes) vagy hegy (mons) szóval összefüggésben szerepel, illetve ahol az ilyen földrajzi név hegyet vagy sziklát jelöl, ott a *pest* szó jelentése minden bizonnyal 'odu, lyuk, üreg, barlang'. A *kőpest* köznév, illetve a belőle lett *Kőpest* helynév pedig, amely a Gerecsében már középkori oklevélben előfordul (1340), ott is, Borsodnádasi határában, meg Erdélyben is ezek szerint 'kőlyuk, kőodu, szikla-üreg, barlang' jeletésű, tehát e névszók szinonimája.

A borsodnádasi *Kőpes* üregét magában foglaló kőzet, de az egész környék hegyeinek, szikláinak anyaga *homokkő*, tehát olyan kőzetfésülés, amelyből meszet égetni semmiképpen sem lehet, de mészégetésre alkalmas kőzetanyag még a távolabbi környéken sincsen, így ezen a – különben is nehezen megközelíthető – helyen mészégető kemence (de még tégláégető sem) állhatott, itt sütő- vagy égetőkemence funkciójú emberi építmény a helynévadás indítéka nem lehetett.

Hogy a *Kőpest* > *Kőpes* > *Képes* helynévhez utóbb a *kemence* köznévi utótag kapcsolódott, arra a magyarázatot a helyi idős adatközlőnk kérdés nélkül, spon-tán is megadta, midőn elmagyarázta, hogy a sziklafalban lévő *Kemence* nevű üreg nem kőből rakott, tehát nem ember által épített igazi kemence volt, hanem a hegy sziklafalába mélyülő üreg, amelynek a nyílása olyan volt mint egy kemenceszáj, alig egy méternyre lehetett azonban csak bejutni, azután vége volt. De idéztem a

szomszédos Tarnalelesz öreg pásztorát is, aki az ottani *Pes-kő* hegy egyik szikla-üregének szájáról megjegyezte, hogy az olyan alakú akár a kemence. Mind a tarnaleleszi *Pes-kő*, mind a tőle mindössze 6 km-nyire lévő *Kőpest* > *Képes kemence* természetes eredetű sziklaürege a kemencére való hasonlatosságuk, illetve nyílásuknak kemenceszájra emlékeztető volta miatt kapták tehát nevüket.

Éppen a hasonlóság vezethetett több nép nyelvében is a *pest* (meg az *Oven*, *Ofen*) köznevek kettős jelentésének kialakulásához, nem pedig az, hogy a *Pes-kő* nevű hegyek, sziklák anyaga „kemence építésére, vagy inkább lepényformájú kenyér sütéséhez való, harangalakú fedő faragására alkalmas kőszikla” – amint azt BÁTKY ZSIGMOND etnográfus vélte (BÁTKY, 1925. 59), kinek álláspontját MELICH JÁNOS is idézi (MELICH 1938. 135). Ezt az etimológiát elfogadhatatlannak tartom, és úgy ítélem meg, hogy a *pest* valamint *Ofen*, *Oven* köznevek jelentésének több nép nyelvében is kialakult kettőssége, mint már korábban is kifejtettem (DÉNES, 1975), a kemencék és a sziklaüregek (kőoduk, barlangok) megjelenésében észlelhető – és mint adatközlőim szavaiból is kiderül, az egyszerű emberek számára is gyakran szembeötlő – alaki jellegzetességekre, gyakran nyílásuk hasonlóságára vezethető vissza, valamint nyilván arra is, hogy szájuk mögött többnyire üreg sötétlik. E köznevek kettős jelentésének kialakulásában tehát szerintem morfológiai hasonlóság és nem funkcióbeli kapcsolat játszhatott szerepet.

De eltekintve az elméleti következtetésektől, az bizonyos, hogy a borsodnádasdi *Kőpes(t)* > *Képes kemence* és a tőle mindössze 6 kilométernyire fekvő tarnaleleszi *Pes-kő* mállékony kőzetanyaga (mállékonyására adatközlőm kérdés nélkül is felhívta a figyelmet!), az agyagos-márgás oligocén homokkő nem alkalmas semmiféle kemence, legkevésbé mészkemence építésére, „lepényformájú kenyér sütéséhez való harangalakú fedő faragására” pedig teljességgel alkalmatlan.

KNIEZSA ISTVÁN a középkori *mons Kőpest* (*Kwpest*, *Kupest*) hegyneveink vizsgálata kapcsán kérdőjellel jelzi, hogy bizonytalan abban, hogy e földrajzi nevekben a *pest* utótag 'kemence' vagy 'szikla' jelentésű-e? (KNIEZSA 1963. 29.) Néhány oldallal odább az erdélyi (Torda-Aranyos megyei) Offenbánya középkori *Kőpest-bánya* nevével kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy ott a *Kőpest* előtag csak barlang jelentésű lehet, majd visszautalva a korábban említett középkori *Kőpest* hegynevekre megemlíti, hogy talán ezek is barlang jelentésűek, de miután ezek a nevek ma már ismeretlenek, tehát az általuk megjelölt hegyek be sem azonosíthatók, így nem állapítható meg, hogy azokban a hegyekben léteznek-e barlangok (KNIEZSA 1963. 31). A kérdés megoldásához nyelvészeink közül kétségtelenül KNIEZSA jutott a legközelebb, de miután a megnevezett földrajzi objektumokat nem tartotta beazonosíthatónak, a maga által felvetett kérdőjeles feltevéseket nem tudta megoldani.

Minthogy az 1340/1377. évi oklevélben szereplő és Kniezsa által kérdőjeles jelentéssel említett *Kwpest* (*Kwpesth*) hegyet a középkori határjárás nyomvonalának alapos terepbejárással és a helyszín gondos földrajzi megkutatásával sikerült a Gerecse-hegységben Bajna és Epöl községek határán emelkedő Ör-heggyel egyértelműen beazonosítanom és ma Öreg-lyuk néven ismert barlangját is bejárnom (DÉNES, 1997b), továbbá a csíkszentdomokosi *Kőpestet* is felderítenem (DÉNES, 1978), valamint a borsodnádasdi *Kőpes* sziklaüregét is felkutatnom és kőzetanya-

gát is megállapítanom, bátran leszögezhetem, hogy nemcsak az Offenbánya középkori nevében szereplő *Kőpest* előtag, de az imént felsorolt többi *Kőpest* földrajzi név is 'kőodú, kőlyuk, sziklaüreg, barlang' jelentésű.

Végezetül hadd utaljak itt arra a már többször kifejtett és most már a borsodnádasi *Kőpes(t)* > *Képes kemence* vizsgálatának eredményeivel is megerősített véleményemre, miszerint földrajzi neveink, köztük történeti földrajzi neveink etimológiájának vizsgálatánál, álláspontunk kialakítása és helyességének ellenőrzése során a névtani meg történettudományi vizsgálati módszerek alkalmazása mellett a földtudományi ismeretanyag és a földrajzi módszerek felhasználása is célszerű, sőt gyakran nélkülözhetetlen a helyes eredmény eléréséhez (DÉNES, 1991, 1997a).

Hivatkozott irodalom

- BÁTKY ZSIGMOND, 1925: *Peskő*. Föld és Ember. V. 1–2.
DÉNES GYÖRGY, 1973: Középkori magyar barlangnevek. *Karszt és Barlang*. 5–6.
DÉNES GYÖRGY, 1975: A *Peskő* hegynév és a tarnaleleszi *Peskő* barlangjai. *Karszt és Barlang*. 25–28.
DÉNES GYÖRGY, 1978: A csíkszentdomokosi *Kőpest*. *Karszt és Barlang*. 35–38.
DÉNES GYÖRGY, 1984: A Beretkei-karszt barlangnevei és egyéb helynevei. *Karszt és Barlang*. 82–86.
DÉNES GYÖRGY, 1989: Újabb Pest-kő a Gömöri-karsztban. *Meteor Évkönyv*. 93–96.
DÉNES GYÖRGY, 1991: Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. *Névtani Értesítő*. 13. 58–60.
DÉNES GYÖRGY, 1997a: A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. In: A magyar névtani kutatások legújabb eredményei. I. 284–288. Miskolc–Budapest
DÉNES GYÖRGY, 1997b: Erwähnung von Höhlen in mittelalterlichen ungarischen Urkunden. *Acta Carsologica* XXVI/2. 35–40. Ljubljana
KNIEZSA ISTVÁN, 1963: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica*. IX.
MELICH JÁNOS, 1938: Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek? *Magyar Nyelv*. XXXIV. 5–6.

DÉNES GYÖRGY